

SUMMARY

Dömötör, Adrienne

**A chapter from the history of extinct conjunctions:
the emergence and use of *hogyki* ‘that who’**

The emergence of complex Hungarian conjunctions involving a sequence of *hogy* ‘that’ and a relative pronoun is normally assumed to have been based on situations in which the two conjunctions happened to occur adjacently at the beginning of certain types of clauses and their use subsequently spread on to other constructions as a unit. Other assumptions claim that *hogy* started its career as a general marker of subordinate clauses or that it may have served as reinforcement of the relative pronoun that may not have been quite differentiated from general pronouns at the time. In addition, another known mechanism of the emergence of compound conjunctions, clause boundary shift/reanalysis, has also been suggested as potentially giving rise to this type of conjunctions.

In the present paper, I confront the above possibilities with the picture that emerges from the data and study grammatical, temporal, and register-based prerequisites of the use of these conjunctions. I also seek answers to the issue of why *hogyki*, attested in written sources between the fifteenth and the late sixteenth centuries, remained infrequent throughout. I conclude that the emergence of *hogyki* may be primarily related to the spread of *hogy* ‘that’. Along with the variants *ki ~ hogyki*, some constructions offered a possibility for a three-way alternation of *ki ~ hogy ~ hogyki*. The occurrence of *hogyki* is based on an individual choice of the creator of the text, perhaps coloured by traces of pattern conformity. Due to the last-mentioned factor, the investigation of the presence vs. absence of *hogyki* may give us evidence concerning general issues of the textual descent/succession of codices.

Keywords: 15th–16th-century Hungarian, history of conjunctions, alternation of conjunctions, the conjunction *hogy* ‘that’, relative pronoun, codices, translation literature.

A „szabályosság ~ szabálytalanság” jelentése a morfológiában**1. Bevezetés**

A természetes nyelvek szerkezete nem minden esetben következetes, szabályszerű. A nyelvi mintázatokban ugyan felfedezhetők olyan összefüggések, tendenciák, amelyek alapján szabályok állíthatók fel, de ezek a szabályok szinte sohasem kivétel nélküliek: úgy tűnik, több-kevesebb szabálytalan forma minden természetes nyelvben található. Ezek a formák megkülönböztetetten fontos szerepet játszanak a grammatika rendszerében, ugyanis „a kivételek és az átmenetek sokszor bonyolult, összetett nyelvi folyamatokat tükröznek, amelyek túlmutatnak egy-egy adott kategória határain, és jellemzőek lehetnek az egész nyelvi rendszerre” (Keszler 2002: 22).

Jelen tanulmányban a „szabályosság ~ szabálytalanság” értelmezésével, a szabálytalan formák számbavételével és csoportosításával foglalkozom, valamint arra a kérdésre keresem a választ, mi a különbség a „szabályos”-nak, illetve a „szabálytalan”-nak tekintett alakok, szerkezetek között, elsősorban morfológiai szempontból. Nem mellesleg arra is kíváncsi vagyok, vajon az elméleti megállapítások képesek-e termékenyítő hatást kifejteni a nyelvoktatás gyakorlatára, az elmélet alkalmazása vajon hozzájárul(hat)-e a nyelvelsajátítás eredményesebbé tételéhez.

2. A „szabályosság” és a „szabálytalanság (rendhagyóság, irregularitás)” jelentése

A szabályosság a morfológiában mindig a szótövek és a toldalékok többsége által követett viselkedéssel függ össze: azt tekintjük szabálysónak, ami gyakori, ami termékeny mintát ad az újabb

szóalakok létrehozásához. A „szabályos” elemek csoportjai mindig nyitottak, bővíthetők: a nyelv új elemeit (pl. az idegen szavakat is) ezek fogadják be.

2.1. A „szabályosság” és a gyakoriság összefüggései

A gyakoriság vizsgálata különösen hangsúlyos szerepet kap a kognitív-funkcionális nyelvészeti kutatásokban. Bybee nyelvi jelenségekre vonatkozó magyarázatai általában szoros kapcsolatban állnak a gyakorisággal: munkásságának éppen a – fonológiában, morfológiában és a grammatikalizációban is jelentős hatással és magyarázóerővel bíró – gyakoriság az (egyik) központi témája. Bybee használatalapú, hálózatalvú modelljében a nyelvet „a beszélők nyelvi tapasztalatainak kognitív szerveződéseként” fogja fel (Bybee 2006: 711, Tanos 2008: 537 alapján), amelyben a tapasztalat (a percepció és a produkció) befolyásolja a nyelv mentális reprezentációját: „A beszélő a nyelv használata során a nyelvhasználat különböző példányaival találkozik, amelyeket az elvontság különböző fokain kategorizál. Az absztrakció, a sematizáció és a kategorizáció eredménye egy hatalmas mentális hálózat, amelyben az egyes alakok fonológiai, szemantikai és pragmatikai asszociációk révén kapcsolódnak egymáshoz” (Bybee 2010: 22–5, Borsos 2011 alapján). Bybee alapfeltevése, hogy minden nyelvi elem a használat folyamán alakul ki, létrejöttük, fennmaradásuk és változásuk pedig szorosan kötődik a gyakorisághoz, tehát attól függ, milyen gyakran tapasztaljuk és használjuk őket. Egy adott formával, szerkezettel való minden egyes találkozás a nyelvhasználatban erősíti az adott forma mentális reprezentációját a beszélő elméjében.

Bybee nyelvelméletében központi kérdés az egyes nyelvi elemek használati (típus- vagy példány-) gyakorisága, amely a nyelvtan szerveződésének talán legfontosabb irányítójaként jelenik meg. A típusgyakoriság a mintázatok és szerkezetek jellemzője: azoknak az elemeknek a számát jelenti, amelyek egy adott sémában lévő üres helyen megjelenhetnek. A példánygyakoriság pedig egy adott nyelvi egység (toldalék-morféma, szóalak, kifejezés stb.) előfordulásának a számát jelenti az adott korpuszban. Bybee a példánygyakorisággal kapcsolatban három hatást említ (Bybee 2007: 10–1, Tanos 2008: 541–3 alapján):

- a) A megőrző hatás következménye, hogy a nagy példánygyakorisággal rendelkező rendhagyó formák erősebb mentális reprezentációjuk révén jobban ellenállnak az analógiás változásoknak, kevésbé hajlamosak a szabályossá válásra, mint a kevésbé gyakoriak.
- b) A nagy példánygyakorisággal rendelkező formák nagy autonómiával (lexikai erővel) bírnak. Ezek könnyebben hozzáférhetőek a beszélő számára, jobban elkülönülnek a többi elemtől. Ezeket a formákat általában egyben (mechanikusan) tanuljuk meg, és egyben is tároljuk. Sem elsajátításukhoz, sem pragmatikai szempontból helyes használatukhoz nincs szükség morfológiai elemzésükre, részekre bontásukra. A magas autonómiájú elemek sokkal jobban ellenállnak a változásoknak, szerepük van a grammatikalizációban és más történeti morfológiai változásban, például a szuppletív alakok létrejöttében és fennmaradásában is. A szabálytalan forma csak akkor van kitéve erősebb séma analógiás hatásának, ha példánygyakorisága alacsony.
- c) A fonetikai redukció szintén a gyakran használt kifejezések (pl. köszönések, megszólítások), illetve gyakori grammatikai elemek esetében lép fel.

2.2. A gyakoriság és a produktivitás összefüggései

Bybee felfogásában „a produktivitás annak a valószínűségnek a mértéke, amellyel egy minta vagy séma új elemeken működik, avagy egy séma azon képessége, hogy új elemekre terjedjen ki” (Tanos 2008: 561). A „szabályos”-nak tekintett (gyakori) formák termékeny mintát adnak újabb szóalakok létrehozására: „Egy adott minta produktivitása elsősorban a típusgyakoriságán múlik: minél több elem rajzolja ki a sémát, a séma annál erősebb, és annál könnyebben elérhető az új elem számára” (Tanos 2008: 562). A produktivitás fokozati tulajdonsága a sémáknak, amelyek „az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabály jellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintáig” (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 26). A skála két szélső pontját kijelölő produktív és improduktív sémák között tehát számtalan fokozat létezik. A legteljesebb produktivitással rendelkező (szabályos) sémákra egyrészt a nagy típusgyakoriság (akár alacsony példánygyakorisággal), másrészt a nyitottság jellemző: új elemeken

is működnek, fokozatosan növelve ezzel példánygyakoriságukat. Korlátozott(abb) a produktivitása azoknak a sémáknak, amelyek speciális fonológiai és/vagy szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek (produktivitásuk tehát csak a meghatározott tulajdonságokkal rendelkező új elemekre terjed ki). Az improduktív (szabálytalan) formák általában magas példánygyakorisággal, de alacsony típusgyakorisággal rendelkeznek. Egy minta (egy képzésmód) el is veszítheti a produktivitását, amennyiben „a benne részt vevő elemek lexikalizálódnak, ezáltal nem vesznek részt többé a sémában, így csökkentik a sémára jellemző típusgyakoriságot” (Tanos 2008: 562), a termékeny képzésnek ugyanis feltétele a szabálybafoglalhatóság, a szabályba foglalható minta szabad alkalmazása nyitott osztályokban, illetőleg a derivátumok kompozicionális értelmezhetősége (jelentésük kiszámíthatósága az alapszó és a képző jelentéséből) (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 149).

2.3. A „szabálytalanság” értelmezése

Szabálytalanságnak a szabály(osság)tól való, a rendszerszerű összefüggésekkel nem magyarázható eltérést nevezünk. A rendhagyó formák elsősorban abban különböznek a szabályosaktól, hogy valamennyi alakjuk nem következtethető ki a már ismert alakokból a rendszeres összefüggések alapján. A kivételt logikusan nem, csak a hagyományra hivatkozva lehet indokolni, vö. például a *száj* főnév irodalmi nyelvi birtokos személyjeles alakjait: *szám, szád, szája* stb. (a *szájam, szájad* stb. alakok beszélt nyelvek) vagy *esz-ünk*, de *isz-unk* (ez utóbbi igető szabálytalan, úgynevezett antiharmonikus: toldalékolásában nem érvényesül a palatoveláris harmónia). A rendhagyó alakok mintha ellentmondának a logika elveinek, szabályainak, de a nyelvtől a (formális) logika szabályai természetesen nem is kérhetők számon, hiszen „a nyelv nem gép, a nyelvben jelen van a magas fokú szabály általi irányítotttság, de a rugalmasság, fokozatosság és a változatosság szintén, az adaptivitás által motiválva” (Givón 2001: 27). A szokatlannak, logikátlanak tűnő nyelvi formák általában tökéletesen betöltik szerepüket, hiszen az (anya)nyelvérték számára világosak és egyértelműek, jól és hatékonyan szolgálgják a kommunikáció eredményességét. A kivételek, rendhagyó formák elsajátítása persze nagy kihívást jelent mind az anyanyelv-elsajátításban, mind az idegen nyelvek tanulásában. Az anyanyelvét tanuló kisgyerek, illetőleg az idegen nyelvet tanuló diák általában helyesen találja meg a szabályos ragozású igék, főnevek alakjait, a rendhagyók esetében viszont sokszor hibázik (az „alkotó” vagy „okos” hibákról l. 3.1.1.). A tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyelvhasználat rögzített egységeiként, egészelegesen megtanult rendhagyó formák – éppen gyakori előfordulásuk következtében – általában kevésbé vannak kitéve az analogikus változásoknak, ezzel magyarázható, hogy ezek a rutinizált formák csak ritkán veszítik el rendhagyó ragozásukat, kevésbé hajlamosak a szabályossá válásra, mint a kevésbé gyakoriak. A szabálytalan szavakat érdemes rendszeren (nyelvtanon) kívül helyezni, összegyűjteni és olyan lexikális információnak minősíteni, amelyet – leíró szempontból – nem szabály irányít, hanem egyszerű véletlen.

3. A szabálytalan formák csoportosítása

A szabálytalan formák/szerkezetek alapvetően két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt a szabálykövető (szabályszerű) szabálytalanságokra (l. a 3.1. pontban), másrészt a szabályszegő (a szabály ellen dolgozó) szabálytalanságokra (l. a 3.2. pontban).

3.1. Szabálykövető (szabályszerű) szabálytalanságok

3.1.1. Potenciális szavak

Minden nyelvtudás forrása egyrészt az ösztönös vagy tudatos tanulás, másrészt az ismert minták, a produktív szabályok szerint való újraalkotás: „A gyermek s azután a meglett ember a maga beszédjét nem csupán csak azokból a szavakból és alakokból szerkeszti össze, amelyeket másoktól tanult. Nem; a beszédben használt szavak, alakok, szerkezetek jó részét nem eltanulás útján szerzi, hanem maga alkotja meg. Már a beszélni kezdő gyermek megérzi, hogy a nyelvnek bizonyos alakjai hasonlóak egymáshoz, s azután erre a hasonlatosságra, amelyet analógiának nevezünk, alkalom adtával rájár a szája. Így, ha már egyszer megtanulta a *jár*; *lát*, *ír* igék főnévi igenevét: *járni*, *látni*, *írni* vagy az *apa*, *anya*, *bácsi* főnevek tárgysetét: *apát*, *anyát*, *bácsit*, nem kell külön megtanulnia a *húz*, *köt*, *ás*, meg a *karika*, *furulya*, *kocsi* szavak megfelelő alakját, hanem am azok analógiájára magától rámondja: *húzni*, *kötni*, *ásni* és *karikát*, *furulyát*, *kocsit*” (Szinyei 1935: 3).

Az ismert minták követése nagyon sok esetben a nyelvhasználatban már korábban is jól ismert alakokat eredményez, de előfordul az is, hogy új, eddig ismeretlen, „szabálytalan” alakokhoz vezet. Az anyanyelv, illetőleg a második nyelv elsajátítása során is meglehetősen gyakran találkozunk úgynevezett alkotó vagy okos hibákkal, amelyek abból adódnak, hogy az anyanyelvét tanuló kisgyerek, illetve az idegen nyelvet tanuló diák a produktív szabály alkalmazásának norma általi korlátozásait még nem sajátította el, tehát gyakran szabályos, a nyelvi rendszernek megfelelő, ám a nyelvhasználatban (még) nem létező alakokat, úgynevezett potenciális szavakat hoz létre. Ilyenek például a képzők kiterjesztett érvényű használatával jöhetnek létre, például: *festékez* ’fest’, *asztalász* ’asztalos’, *piszkatlan/piszoktalan hó* ’tisztá hó’, *titkatlan/titoktalan információ* ’nem titkos információ’. Ilyenkor a rendszer szintjén szabályosan létrehozható, úgynevezett potenciális szó egy, a lexikonban már meglévő azonos jelentésű szó megléte miatt nem konvencionálizálódhat: a már létező szó lexikailag blokkolja a szabályos derivátum létrehozását. Ezt a jelenséget a szakirodalom „lexikai akadályoztatás”-nak, a szabály blokkolásának nevezi (vö. pl. Kiefer–Ladányi 2000: 157). Ilyen esetben éppen a szabályosság idézi elő a norma megsértését, a hibát. A potenciális szavak a nyelvi rendszer szintjén helyesek, hiszen a rendszer lehetőségeinek realizációi, mintegy „a rendszer »üres rubrikáinak« betöltői” (Ladányi 1998: 345), de a nyelvi norma szerint csak a nyelv lehetséges szavai, nem pedig létező szavak. Mivel a potenciális szavak képzése produktív szabályok alapján történik, ezeknek a szavaknak az újszerűsége „gyakran kevésbé vehető észre, és a képzett szó struktúrája nagyon könnyen elemezhető” (Ladányi i. h.).

A magyar (mint idegen) nyelvi tanfolyamok társalgási (és más) óráin is gyakran esik gondolkodóba az anyanyelvi tanár azokban a szituációkban, amikor a magyarul tanuló diák – nyelvi kreativitását kamatoztatandó – megpróbál a termékeny szabályok ismeretében új szavakat létrehozni, például: **testvértelen (vagyok)* ’egyke, egyedüli gyerek, nincs testvérem’, **az apám emléktelen* ’nincsenek emlékeim az apámról’, **diótlan kalács* ’üres kalács’, **hajtalan ember* ’kopasz ember’. Az *esik* – *esni*, *késik* – *késni* szópárok analógiájára az *eszik* ige főnévi igenévi formájaként létrejövő **eszni* alak vagy az *édes* – *édesebb*, *kedves* – *kedvesebb* szópárok mintájára a *szép* mellé megalkotott **szépebb* középfok szabályosan létrehozott szóalakok, de a nyelvközösség tagjainak nyelvében nem léteznek. Zemskaja véleménye szerint az analógia általában konkrét mintakövetést jelent, míg a produktív képzések esetében absztrakt analógiás szabályokról van szó (Zemskaja 1992: 182, idézi Ladányi 1998: 345). A nyelvtanárnak ezeket a szóalakokat is feltétlenül korrigálnia kell, hiszen ezek az alakulatok csak a nyelvi rendszer szintjén tekinthetők helyesnek, de a nyelvi norma szerint (még) nem létező szavak. Más kérdés, hogy alkalmanként akad olyan standard nyelvi szituáció, amelyben előfordulhatnak (pl. *testvértelen nyelv*, *nyelvemléktelen kor*). Gyakran lehetünk tanúi a potenciális szó aktualizálódásának, de ez természetesen nem következik be minden esetben (vö. Pléh 2000: 951–5 és Ladányi 2001: 241).

3.1.2. Kiegyenlítőds

Az analógias változások körébe tartozó kiegyenlítőds során egy szabályos alparadigma a nyelvben meglévő többségi alakzatok mintájára változik meg: beolvad az alapparadigmába. Ilyenkor az analógia „a rendhagyó, a kivételes – azaz kisebb egyszámú – alkalmazkodását jelenti a szabályoshoz, a nagyobb egyszámúhoz” (Borbás 2006: 79), tehát az egységesülés a kiegyenlítőds irányába mutat. Az analógia ilyenkor rendszerkényszer eredménye, a nyelvi egységesülés, a homogenizáció eszköze. Ilyen változás eredménye például az ikes igék felszólító módú paradigmájának beolvadása a többségi (nem ikes igék) határozatlan ragozásba (*eszik: egyék > egyen*) vagy az egyalakú névszó- és igetővek létrehozására való törekvés (pl. *hintó: hintaja > hintója*, *bimbó: bimbaja > bimbója*, *csikó: csikaja > csikója*, *tó: tővön > [rőzs]tőn*, *szó: szavak > szók*).

3.2. Szabályszerű (szabálygyengítő) szabálytalanságok

A rendhagyó egyedek többsége a szabály ellen „dolgozik”, gyengíti a szabályt – Nádasdy szóhasználatával – a „rendszer fricskája”, de nem kérdőjelezi meg magát a rendszert (vö. Nádasdy 2003a: 207, 2008b: 298, 2008c: 144–5). A kivételek, a szabálynak nem engedelmeskedő ellenpéldák pontos számbavétele, listázása hasznos (különösen a magyart idegen nyelvként tanulóknak praktikus), ugyanis megkönnyíti a leírást.

3.2.1. Kiterjesztés

Ebbe a csoportba tartoznak a „kiterjesztés”-nek (vagy régebben „hamis analógiá”-nak) nevezett változások, amelyek a szép, szabályos paradigmák, világosan elkülönülő kategóriák ellen „dolgoznak”, és a korábban rendszerszerű jelenségek felbomlásához járulnak hozzá. Ilyen például az *-s-re*, *-sz-re*, *-z-re*, *-dz-re* végződő igék hasonító hatása a nem ebbe a csoportba tartozó igék egyes számú 2. személyű alakjaira: a szabályos *ad-sz*, *kap-sz*, *süt-sz*, *vagy-0* stb. igealakok a (keleti) nyelvjárásokban (és a gyermeknyelvben is) előfordulnak *ad-ol*, *kap-ol*, *süt-öl*, *vagy-ol* változatban is. Ezeknek az alakoknak a létrejötte a velük szemantikai kapcsolatban álló *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* tövű, E/2.-ben *-(V)l* ragot kapó igék indukáló hatásával magyarázható (vö. *ad-sz / kap-sz – vesz-el*, *süt-sz – főz-öl*, vagy *– létezel-el*). E csoportba tartozó változás az ikes igék szabályos felszólító módú magázó formájának analógiás hatása a nem ikes igék felszólító módú alakjaira, például: *eszik: egy-ék*, *iszik: igy-ék*, *tet-szik: tess-ék* > *vesz: veyg-ék*. Olykor az egyalakú névszó- és igetövek létrehozására való törekvéssel szemben működik az analógia. Bizonyos (pl. a dunántúli) nyelvjárásokban a köznyelvben egyalakúnak számító főnévi töveket (pl. *motor*, *bútor*) a hangzóvesztő tövek mintájára (pl. *bokor-*, *bokr-*) toldalékolnak: *motor: motr-ot*, *butor* > *butr-ot*.

3.2.2. Lineáris analógia

A beszédben (mondat- és szövegalakításban) a gyakran egymás mellett vagy egymás közelében szereplő szavak kölcsönösen hat(hat)nak egymásra. Ilyen esetekben a hasonító hatás érvényesülését lineáris analógiának nevezzük, amelynek következtében morfológiailag szabálytalan alakok jönnek létre, például: *jőnek-mennek* > *jönnek-mennek* (a mai köznyelvi *jön* kiszorította a régi, szabályos *jő* alakot), *örökkön-örökké* > *örökkön-örökké*, *toldoz-foltoz* > *toldoz-foldoz*, *világos kivirradtig* > *kivilágos kivirradtig*, *szedett-vett* > *szedett-vedett*, *második: másodlagos* > *első: elsőleges*, *péNZ: pénzért* > *ingyen: ingyért* (D. Máta Mária [1994: 21] példái).

3.2.3. Szuppletív (alakkiegészülései) formák

A rendhagyóságon belül is különleges helyet foglalnak el azok a szavak, amelyek egybetartozó alakjai voltaképpen más és más szóból származnak, tehát a szó ragozási (alak)sora nem egy, hanem két vagy több alakból válik teljessé: két vagy több különböző töből jön létre. A szuppletív alak olyan, „mint a mesebeli állat: madárként kezdődik, kígyóként folytatódik. Például *lenni*, *lennék* – de *van*. *Sok*, *sokat*, *sokszor* – de *több*” (Nádasy 2008a: 133). „A szuppletív tövek esetében lexikailag fejeződik ki az adott (grammatikai) tulajdonság, ami „minden allomorfiánál erősebb hatásnak számít” (Tanos 2008: 546). A ragozási soron belüli váratlan alakcsere mindig rendhagyóság, mindig az adott nyelvben fennálló rendszer megsértése (l. még 6.4., 7.4.).

4. A „szabályos” és a „szabálytalan” formák előállítására: létrehozás vs. előhívás?

A nyelvi tények nemigen támasztják alá a „szabályosság” és „a szabálytalanság” éles szembeállítását (tudniillik valami vagy szabályos, vagy szabálytalan), annak ellenére sem, hogy ezt a dichotómiát a főáramnak számító generativizmus kísérletileg is bizonyítható tényként kezeli. A generatív háttérű neurolingvisztikai kísérleti eredmények (ti. az agyban szignifikáns különbséget lehet megállapítani a szabályos és a kivételes mintázatok között, ebből következően különböző neurokognitív apparátust kell feltételeznünk a kétféle forma létrehozására stb.) arra engednek következtetni, hogy valami vagy szabályos, vagy szabálytalan. A generatív nyelvtan képviselői szerint a nyelv szabályos alakjait a nyelv alapelemeiből a szabályok ismeretében és alkalmazásával állítjuk elő, a szabálytalanságokat pedig készen tároljuk a mentális lexikonunkban, és onnan hívjuk elő szükség esetén.¹

Bybee funkcionális keretben végzett kutatásai ellentmondanak a fentebb ismertetett kísérleti eredmények, illetőleg értelmezésük kategorikusnak tűnő voltával. Az ő esetében „a nyelvhasználat bevonása a modellalkotásba a szabályelvű modellnek a sémákra épülő modellel való felváltásával [...] történik” (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 46). Bybee több modellre is utal, amelyek a lexikonban való tárolás és szabályokkal való létrehozás más-más arányát tételezik fel. Szerinte „a morfológiában egyértelműen szükség van a gépies tanulásra és tárolásra a szuppletív paradigmák miatt;

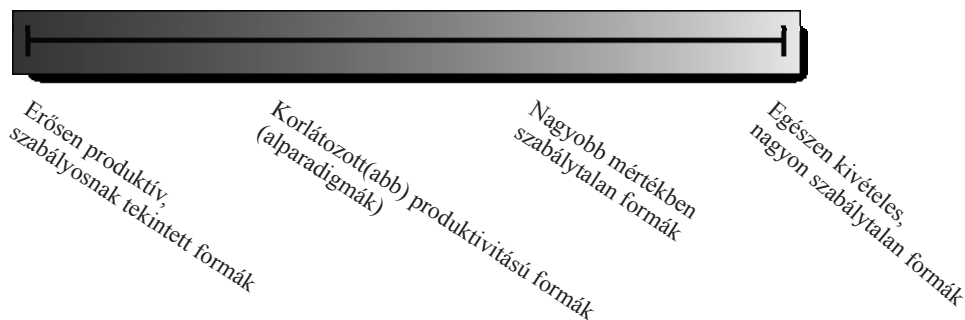
¹ A Debreceni Egyetem Társas-kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportja által szervezett 2013. évi előadásorozat február 25-én elhangzott előadása (Kálmán László: Mi a szabályos, és mi a szabálytalan?) alapján.

a teljes produktivitású, új formák létrehozására szabadon használható inflexiók pedig a kombinációs [...] szabályok használatára nyújtanak bizonyítékot. Kísérletek eredményei viszont azt mutatják, hogy az egységként való előhívás nem csupán a szuppletív paradigmákra, hanem az egyéb irreguláris formákra is érvényes (Bybee 1985: 112–3, idézi Tanos 2008: 547–8). Mindezeket túl „bizonyítékok utalnak arra, hogy a komplex (több morfémát tartalmazó) szabályos alakok egy része is egyben tárolódik” (Bybee 1985: 113–4, idézi Tanos 2008: 548).

5. A „szabálytalanság” fokozatai

A szabályosnak tekintett formától (a normától) eltérő alakok általában nem egyformán szabálytalanok. Minden névszói és igei paradigmának van ideális, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni: a paradigmák rendszerében található jobb és kevésbé jó sorok, a kategóriához való tartozás tehát fokozat kérdése: a prototipikus és nem prototipikus egyedek egy több pontból álló hipotetikus fokozati skála mentén helyezhetők el (a képzeletbeli skála ötletét vö. Ladányi hipotetikus produktivitás – kreativitás skálájával, 2000: 88, 2007: 256), amelynek végpontjai egyértelműen kijelölhetők: egyik végen a produktív mintát adó, „szabályos”-nak tekintett formák, a másik végen pedig az egészen kivételes, nagyon rendhagyó alakok kapnak helyet, köztük pedig a kisebb-nagyobb mértékben szabálytalan formák foglalnak helyet. A „szabályosság-szabálytalanság” képzeletbeli skáláján a következő fokozatok különíthetők el egymástól:

- a) erősen produktív, szabályos formák;
- b) korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabályszerűségeivel);
- c) nagyobb mértékben szabálytalan formák (pl. a defektív paradigmájú szavak: a *singulare tantumok*, *plurale tantumok*);
- d) egészen kivételes (nagyon rendhagyó) alakok, amelyek csak kevés vagy éppen egyetlen szóhoz tartoznak; ezek semmiképp sem tekinthetők produktív mintának, hiszen a legnagyobb mértékű morfofonológiai szabálytalanságot mutatják (pl. a szuppletív formák).

A fenti skála arra utal, hogy a mindenkori szinkroniában a struktúrának vannak állandó, stabil („szabályos”) elemei, és vannak átmeneti, közbülső (kevésbé szabályos) elemei is. Ennek megfelelően „a nyelvi struktúra olyan alakzatokból épül fel, amelyekben a stabil [...] magtól fokozatos átmenet vezet egy diffúz periferikus tartományhoz” (Péter 2008: 1). A fenti ábra azt szemlélteti, hogy minden névszói és igei paradigmának van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni: az ige- és névszóragozási paradigmák rendszerében található jobb és kevésbé jó sorok, a kategóriához való tartozás fokozat kérdése. A példák a prototipikus és nem prototipikus egyedek viszonyrendszerében a „szabályos”-tól a „nagyon szabálytalan”-ig terjedő, több pontból álló fokozati skála mentén helyezkednek el. A prototípust megtestesítő (szabályos) ponttól való távolságuk attól függ, mennyire különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál kivételesebb, szabálytalanabb formával van dolgunk.

A továbbiakban a névszói és az igei paradigmák köréből vett példákon keresztül igyekszem bemutatni a „szabálytalanság” fokozatait az erősen produktív, szabályosnak tekinthető paradigmáktól az egészen kivételes, legnagyobb mértékű morfofonológiai szabálytalanságot mutató formákig.

6. „Szabályosság ~ szabálytalanság” a névszói paradigmákban

6.1 Erősen produktív, „szabályos”-nak tekinthető paradigmák

6.1.1. A magyar névszók többes száma

(A) A magyar főnevek többes száma

A mássalhangzóra végződő főnévi tövekhez a többes szám jele (-k) rendszerint középső nyelvéllású *o*, *ö* vagy *ë* előhangzóval kapcsolódik, például *gáz-ok*, *gyümölcs-ök*, *szék-ék*. Vannak azonban olyan tövek is, amelyek alsó nyelvéllású *a* vagy *e* előhangzóval „kérlik” a toldalékok kapcsolódását, például: *ház-ak*, *méz-ek*, *föld-ek*. Tipológiailag (fonológiailag) azonosnak tűnő tövek (pl. *ház* – *gáz*, *nyár* – *kár*; *has* – *kas*) hol zártabb, hol nyíltabb előhangok társaságát kérik:

<i>tál</i>	<i>bál</i>
<i>tál-ak</i>	<i>bál-ok</i>
<i>tál-am</i>	<i>bál-om</i>
? <i>tál-as</i>	(<i>első</i>) <i>bál-os</i>
<i>tál-acska</i>	? <i>bál-ocska</i>

Mivel a mássalhangzóra végződő, mély hangrendű magyar főnévi tövek általában a *bál* tő mintájára veszik fel a többesjelet (többes számuk tehát szabályosan -ok), és mivel a *tál* típusú szavak toldalékolása (látszólag indokolatlanul) eltér a szabálytól, ezért ezt a tövet (az úgynevezett nyitótövet) tekintjük kivételesnek, rendhagyónak. A főnevek között tehát a szabályos, nem nyitótövek alkotják a produktív, termékeny mintát a többes szám előállításához, hiszen például az új jövevényelemek sem nyitótöként illeszkednek a magyarba, például: *facebook-ot*, *laptop-ok*, *fájl-ok*, *grapefruit-ok*, *blog-ok*, *ombudsman-ok*, *snowboard-ok*, *napkollektor-ok*; *kür-ök*, *sönt-ök*, *sofőr-ök*, *allűr-ök*; *medzser-ék*, *bróker-ék*, *projekt-ék*.

Úgy tűnik, főnevek esetén az előhangzó nyíltságának szabályozása az egyes szótövek egyedi tulajdonsága, „önkényes lexikai jegy” (mintha maga a tő „szólna bele” abba, milyen nyíltságú előhangzó jelenjen meg a toldalék előtt), amely a főnév hangtani felépítése, szemantikai vagy egyéb sajátossága alapján nemigen jósolható meg, látszólag nem függ semmitől. A nyitótöviség ugyan nem foglalható szabályba, de néhány szabályszerűsége fel lehet figyelni, például a következőkre:

A nyitótöviség főnevek esetében leggyakrabban az ősi (zárt csoportot alkotó) egytagú szavak körében tapasztalható, például: *ház-ak*, *vár-ak*, *fal-ak*, *hal-ak*, *hát-ak*, *láb-ak*, *vaj-ak*; *méz-ek*, *föld-ek*, *fül-ek*, *kép-ek*, illetve elsősorban a többváltozatú tövek sajátossága. Ilyenek például:

- a többeseji időtartamot váltakoztató tövek, például: *tél* ~ *tel-ek*, *nyár* ~ *nyar-ak*, *tűz* ~ *tüz-ek*, *hid* ~ *hid-ak*, *víz* ~ *vizek*, *úr* ~ *ur-ak*, beleértve a többszótagú ilyeneket is, például: *darázs* ~ *darázs-ak*, *madár* ~ *madar-ak*, *szamár* ~ *szamar-ak*;
- minden véghangzóhiányos változatú tő, például: *varjú* ~ *varj-ak*, *ifjú* ~ *ifj-ak*, *borjú* ~ *borj-ak*;
- minden -v-s változatú tő, például: *mű* ~ *műv-ek*, *ló* ~ *lov-ak*, *szó* ~ *szav-ak*, *falu* ~ *falv-ak*.

(B) A magyar melléknevek többes száma

A mássalhangzóra végződő melléknevek viselkedése a -V_k többes jel előtt a főnevekénél éppen a fordítottja: itt az alsó nyelvéllású előhangzó (az *a* és az *e*) jóval gyakoribb: szinte minden melléknév alsó nyelvéllású előhangzót vonz, leíró szempontból tehát nyitótőnek mondható, például: *alacsony-ak*, *sovány-ak*, *szilárd-ak*, *tág-ak*, *zord-ak*, *sáros-ak*, *kedves-ek*. Még a magas hangrendű labiális magánhangzót tartalmazó szavak után is alsó nyelvéllású *e* előhangzó várható, például: *zöld-ek*, *dühös-ek*. A tapasztalat szerint a magyar szókincsbe újonnan bekerülő idegen melléknevek, illetve az olyan főnevek, amelyeket újabban melléknévként is használunk, általában nyitótöként viselkednek, például: *spröd-ek*, *abszurd-ak*, *kül-ak*; *király-ak*.

Van példa nem nyitótöviségre is, de ez a mellékneveknél jóval ritkább, szinte kivételesnek kell tekintenünk az ilyeneket, mint például:

- *nagy-ok, fiatal-ok, bolond-ok, gazdag-ok, hanyag-ok, hazug-ok, álnok-ok, undok-ok* (a közép-fok jelét azonban még ezek a melléknévi tövek is mindig alsó nyelvválású előhangzóval kérik, pl.: *fiatal-abb, bolond-abb, undok-abb*; egyedül a *nagy* melléknév áll ellen ennek a szabálynak: *nagy-obb*),
- a kettős szófajiságot mutató népnevek főnévként szabályosnak tűnnek (pl.: *magyar-ok, angol-ok, dán-ok*), melléknévi használatukban viszont szabálytalanok,
- az *-(A)t(A)An* fosztó- és tagadóképzős melléknevek is szabálytalanok: középső nyelvválású előhangzóval kérik a toldalékokat, például: *gondtalan-ok, sótlan-ok, kényelmetlen-ék*.

Egyes mellékneveknek van lexikalizálódott főnévi megfelelőjük, például: *komikus, harcos*. Amikor melléknévet jellegzetesen főnévi szerepben használunk, megfigyelhető, hogy a nyitó melléknévi tönek megfelelő főnévi tő általában nem nyitótó, „...a komikusok komikusak, a harcosok harcosak” – ezek a mondatok jól ábrázolják a normális állapotot: ha főnév, akkor az *-ok* a szabályos, ha melléknév, akkor az *-ak* (Nádasdy 2008: 299) (vö. még *boldog-ok ~ boldog-ak, bűnös-ök ~ bűnös-ek, facér-ok ~ facér-ak, gonosz-ok ~ gonosz-ak, vörös-ök ~ vörös-ek, szárnyas-ok ~ szárnyas-ak, vagány-ok ~ vagány-ak*).

6.1.2. A magyar főnevek tárgyesetét

A mássalhangzóra végződő magyar főnevek tárgyesetét a *-t* rag jelzi. Ha a főnévi tő nyitótó, tárgyesetben rendszerint akkor is megjelenik az előhangzó, amikor ennek nincs fonotaktikai oka, a szóalakok ugyanis jóformáltak lennének előhangzó nélkül is. Megfigyelhető, hogy hasonló alakú, nem nyitótövekhez előhangzó nélkül kapcsolódik a *-t*², vö. például a *baj* nem nyitótó (*baj-ok, baj-om, baj-os*), és a tárgy ragja előhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *baj-t* (vö. még *bor: bor-ok ~ bor-t, kar: kar-ok ~ kar-t, tojás: tojás-ok ~ tojás-t, király: király-ok ~ király-t, banán: banán-ok ~ banán-t, lány: lány-ok ~ lány-t, az orr* kivételnek számít: nem nyitótó, ennek ellenére előhangzóval kapcsolódik hozzá a tárgy ragja: *orr-t*, pedig a szóvégi *-rt* szekvencia nem kivétel a magyarban, pl. *varr-t*). A *haj* viszont nyitótó (*haj-ak, haj-am, haj-as*), és tárgyesetben is van kötőhangzó: *haj-at* (vö. még *vár: vár-ak ~ vár-at, vaj: vaj-ak ~ vaj-at, hát: hát-ak ~ hát-at, láb: láb-ak ~ láb-at*). Mellékesen jegyzem meg, ezek között is előfordulnak kivételek, például: *szakáll: szakáll-ak*, de *szakáll-t* (jóllehet az előhangzós változat is létezik: *szakáll-ak*; *báj: báj-ak*, de *báj-t*; *oldal: oldal-ak*, de *oldal-t* (a teljes listát l. Papp 1975). Néhány egytagú főnév esetében pedig jelentés szerinti megoszlás (szóalakhasadás) figyelhető meg a tárgyrag előhangzós vagy előhangzó nélküli kapcsolásának függvényében, például: *jel-t ad* 'észlelhető jellel: cselekvéssel, mozdulattal, hanggal figyelmeztet valamire' ~ *jel-et tesz valahová* 'maradandó ábrát', *hely-t ad valaminek* 'érdemben foglalkozik vele' / *helytáll* 'derekasan küzd; megállja a helyét' ~ *hely-et (át)ad valakinek* 'átenged, rendelkezésre bocsát', *pár-t választ* 'társat' ~ *(egy) pár-at kér* 'kettőt vagy néhányat'.

A nyitátnak ez a mellékhatása lehetővé teszi, hogy az elől képzett ajakrészes magánhangzót tartalmazó nyitótövek (pl. *szél, víz, mész*) akkor is felismerhetők legyenek, ha a magánhangzó nyelvéllása (a köznyelvben) nem segít: ezek a tövek ugyanis tárgyesetben (fonotaktikailag indokolatlanul) kapnak előhangzót: *szel-et, viz-et, mesz-et*.

Előfordul, hogy a nem nyitótövek után is megjelenik az előhangzó a tárgy ragja előtt, de csak fonotaktikailag motivált esetben, például akkor, ha (i) a tő maga is *-t*-re végződik, például *bot-t, barát-t, öt-t, rét-et* vagy (ii) a tő olyan mássalhangzóra végződik, amellyel a *-t* nem képes zárlatot alkotni, például **bt*, például **rab-t ~ rab-ot*, **ct*, például **malact ~ malac-ot*, **cst*, például **ács-t ~ ács-ot*, **kt*, például **törökt ~ török-t*, **pt*, például **kalapt ~ kalap-ot* vagy (iii) a tő mássalhangzókapcsolatra végződik, például *párt-ot, palack-ot, rajz-ot*. E csoportban is akadnak kivételek, ezekről részletesebben l. H. Varga 2012c: 275–6.

6.2. Korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabályszerűségekkkel).

² A tárgyrag előhangzó nélküli kapcsolódását a 0 jelzi.

6.2.1. Többalakú névszótövek

A magyarban az igetövek 85%-a, a névszótövek 70%-a egyváltozatú tő (vö. Keszler 2000: 95, 175). Mivel ez a csoport folyamatosan bővülhet újabb és újabb egyedekkel, ezért ezt a többségi osztályt tekintjük szabályosnak. Ugyanakkor felmerül a kérdés: vajon zárt csoportot alkot-e az összes többalakú tő? Másként megfogalmazva: rendhagyónak tekintünk-e minden olyan tövet, amely bizonyos toldalékok előtt morfológiailag kondicionáltan (toldaléktípustól függően) alakváltoztatokat mutat, vajon szabálytalannak számít-e minden többalakú tő (pl. *tő: tő-vel*, de *tőv-ek*, *tőv-et*)?

Ezt a kérdést megválaszolandó érdemes megvizsgálni a többalakú névszótövek csoportjait (Keszler 2000: 95–103, 175–82) és a következőket mérlegelni: ha egy tőtípusnak az adott morfofonológiai környezetben fennálló „rendhagyósága” szabályba foglalható, tehát a kérdéses töváltozás az adott fonológiai, szemantikai stb. sajátosságokkal rendelkező szavakra kötelezően érvényes, akkor az a tőtípus valójában nem tekinthető kivételnek. Az ilyet nyugodtan tekinthetjük a szabályos csoport alcsoportjának (az általános szabály alszabályának). A véletlenszerű, kiszámíthatatlan változások azonban nem számítanak szabályosnak, hiszen nem rendszerszerűek.

a) A vizsgálódások azt mutatják, hogy a többalakú névszótövek közül csak az úgynevezett tövégi időtartamot váltakoztató tövek (= az alsó nyelvválású rövid magánhangzóra végződő névszótövek) viselkedését lehet szabályba foglalni. A szótári tő (a toldaléktalanul megjeleni képes allomorf, az ún. szabad tő) tartalmazza az alsó nyelvválású rövid magánhangzót (*a*, *e*), a kötött (vagyis csak toldalékoltan megjelenő) alakváltozat pedig a hosszút (*á*, *é*), például *alma* – *almá-t*, *zene* – *zené-s*, *mese* – *mesé-l*, *apa* – *apá-m*. A szabály értelmében toldalék előtt közvetlenül nem állhat alsó nyelvválású rövid magánhangzó, vagyis az alsó nyelvválású rövid magánhangzók toldalékok előtt mindig megnyúlnak (ezzel szemben vö. a felső nyelvválású rövid véghangzót tartalmazó töveket, pl. *kapu* – *kapu-t*, *güzü* – *güzü-t*, *holmi* – *holmi-t*). Mivel a nyúlás az elemek fonológiai szerkezete alapján megjósolható (csak bizonyos pozícióban álló, bizonyos minőségű fonémákat érint, azokat viszont kötelezően), ezért szabályos jelenséggel van dolgunk: minden *-a/-e* végű főnév így viselkedik, beleértve az újabb és az idegen szavakat is, például: *ketyere* – *ketyeré-k*, *Obama* – *Obamá-t*. A nyúlás természetesen nemcsak a tövek, hanem a toldalékok záró magánhangzóira is vonatkozik további toldalékolás esetén. Ez a változás elsősorban a *-(j)A* egyes számú 3. személyű birtokos személyjelet, illetőleg a *-(cs)kA* kicsinyítő képzőt érinti; ezek olyan *A* végű toldalékok ugyanis, amelyek további szuffixumokat képesek felvenni (pl. *almá-ja* – *almá-já-t*, *ap-u-ka* – *ap-u-ká-nak*). A nyúlást szinte minden toldalék kiváltja (kivételek: *a* -*kor*; *a* -*sÁg*, *a* -*ként*, *az* -*i*, és a *-szOr* toldalékok, amelyek előtt a szótári tő áll, például: *katona-ság*, *katona-ként*, *katona-i*, *alfa-szor*).

b) A többi többváltozatú tő viselkedését aligha lehet szabályba foglalni. A töbéli magánhangzó-rövidülés például nem minden hosszú töbéli magánhangzót érint: vannak szabályos hosszú töbéli magánhangzók, amelyek nem rövidülnek meg toldalékoláskor (pl. *tanár*; *nyál*, *szék*, *sír*; *kór*; *szőr*; *bú*, *úr*). A töbéli magánhangzó-rövidülés tehát csak bizonyos tövek hosszú magánhangzójának időtartam-változását jelenti, amely csak bizonyos toldalékok előtt következik be (vö. pl. *nyár*: *nyár-on*, de *nyár-ak*). Ezek a tövek – felépítésüket tekintve – általában egy, legfeljebb két szótagúak. „A »vég-szótagi« terminus arra utal, hogy amennyiben a tövek két szótagból állnak, a rövidülő magánhangzó a második, vagyis utolsó szótagban található (az egyetlen kivétel a *lélek* – *lelk-* tő). Jellemző még a tövek szerkezetére, hogy a rövidülő magánhangzó után (többnyire) egy mássalhangzó áll, és az zárja a tövet. Ha a szótári tő nem mássalhangzóra, hanem hosszú magánhangzóra végződik, akkor a rövid magánhangzós melléktő egy plusz *v*-t is tartalmaz, pl. *ló* – *lov-*, *kő* – *kőv-*, *szü* – *szüv-*, *nyű* – *nyűv-* stb.” (Forró 2010: 7). Ez utóbbi esetben a *v* mintegy kompenzálja az „elveszett” magánhangzó-hosszúságot: a *CV* szerkezetű tövek ugyanis általában vagy hosszú magánhangzót tartalmaznak, vagy nem lehetnek tartalmas szavak (igék, főnevek, melléknevek). A töbelseji magánhangzót rövidítő töveknek tehát két, egymástól (egyik) magánhangzójuk időtartamában eltérő allomorfjuk van. Az alakváltozatok közötti választás attól függ, milyen toldalékot kap a tő, például: *madár*: *madár-ral*, *madár-hoz*, *madár-nak*; *veréb*: *veréb-bel*, *veréb-hez*, *veréb-nek*, de: *madár-ak*, *madár-at*, *veréb-ek*, *veréb-et*. A töbéli magánhangzó-rövidülésben egyébként mindegyik hosszú-rövid magánhangzópár részt vehet (ellentétben a tövégi magánhangzó-nyúlással, amely csak az alsó nyelvválású magánhangzó-párokat, az *a-á-t* és az *e-é-t* érinti), jóllehet közel sem egyforma gyakorisággal. A legtöbb töben *á-a* és *é-e* váltakozást találunk, míg az *ó-o* és az *ő-ö* váltakozásra csak néhány példa akad. A hosszú magánhangzót tartalmazó, hasonló szerkezetű idegen szavakat, illetve nonszensz szavakat vizsgálva

azt tapasztaljuk, hogy ezek hosszú magánhangzói a toldalékok előtt nem rövidülnek meg, például: *fájl-ok*. Ez alapján pedig arra következtethetünk, hogy a rövidülést mutató tövek viselkedése nem szabályos. A „szabálytalanság” azonban ebben az esetben sem jelent teljes összevisszaságot: az alakok viselkedése mutat valamiféle rendszerszerűséget, hiszen a többeseji rövidülést mutató tövek általában ugyanazon toldalékok előtt *-(V)k, -(V)t* rövidülnek meg és nem „összevissza”. Pontosan nem tudjuk, mely tövek tartoznak ebbe a csoportba: „nincs olyan fonológiai, szemantikai stb. tulajdonságuk, ami alapján egyértelműen megállapítható, jósolható lenne, hogy hosszú magánhangzójuk rövidülni fog (l. pl. a hasonló fonémikus szerkezettel rendelkező, de eltérően viselkedő párokat, mint *nyár – kár; kéz – méz, jó – tó, cső – vő, kő – nő, fű – tű*). A tőmagánhangzó rövidítés tehát a szavak megjósolhatatlan, szabályba nem foglalható, ún. lexikális tulajdonsága: darabonként kell megtanulnunk, mely elemek tartoznak ebbe a csoportba” (Forró 2010: 7).

c) A „magánhangzó ~ semmi” változás is csak bizonyos tövekben jelentkezik (ezek a hangzóvesztő/hangzóhiányos tövek), például: *bokor – bokr-ok, iker – ikr-ek, zörög – zörg-ök, mozog – mozg-ok), de motor – motor-ok, bútor – bútor-ok*.

6.2.2. Antiharmonikus tövek

A kétalakú toldalékok (amelyek egyikében elől képzett, a másikban hátul képzett magánhangzó található) az előlégi harmóniának engedelmeskedve illeszkednek a tőhöz. Van azonban néhány tő, amelyek toldalékolásában nem érvényesül a harmónia. Ezek a tőmorfémák csak elől képzett (ajakkerékítéses) magánhangzót tartalmaznak, toldalékuk magánhangzója azonban mindig hátulképzett, például: *új-jal, nyíl-lal, hid-ak, cél-om, derék-tól*. Ezeket a szabálytalan töveket antiharmonikus töveknek hívjuk. Mivel antiharmonikus töből csak néhány van (újak pedig nem keletkeznek), harmonikus töből pedig nagyon sok (ez a csoport nyitott, új töveket is befogad, vö. pl. *print-el, fájl-ok*), ezért az utóbbiakat tekintjük szabályosoknak, az előbbieket pedig kivételnek.

6.3. Nagyobb mértékben szabálytalan formák

Vannak szavak, amelyek paradigmájából hiányoznak bizonyos szóalakok, olyanok, amelyek az azonos szófajba tartozó lexémák többségénél egyébként megvannak (pl. egy főnévnek nincs egyes vagy többes száma stb.). Valamely ragozott alak hiánya mindig rendhagyóságot jelent, szemben a szóképzéssel, amely nem úgy szabályos, mint a ragozás: „a képzővel való ellátás csak lehetőség, amelynek tényleges megvalósulása lexikális véletlen. Nem tudjuk, miért nincs **olvasvány* és **kiáltmány* – de hiányuk miatt nem lehet az *olvas* és a *kiált* igéket (vagy a *-vány* és *-mány* képzőket) rendhagyónak minősíteni” (Nádasdy 2003b: 256). A névszói paradigmában defektív disztribúciójú sorozatot alkotnak például a *singulare* és a *plurale tantumok*.

6.3.1. *Singulare tantumok*

A klasszikus meghatározás szerint a *singulare tantumok* olyan lexémák, amelyek ragozási sorából szisztematikusan hiányoznak a többes számú szóalakok. Úgy tűnik, a magyarban egy szóról nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, vajon *singulare tantum-e*, vagy sem, mert a magyarban talán nincs olyan főnév, amelynek elvileg, nyelvtanilag nem lenne képezhető a többes száma (legfeljebb furcsán, szokatlanul hangzik a kapott szóalak, pl. *sarak, levegők*). Szerencsésebbnek tűnik a *singulare tantumok* következő definíciója: olyan lexémák, amelyeknek potenciálisan teljes ragozásuk van, de ebből a teljes paradigmából általában csak az egyes szám használatos. A magyarban ilyenek (1) az anyagnévi jelentésű lexémák (pl. *homok, víz, zsír, tej*), (2) a több egyedből álló gyűjtőnévi jelentésű főnevek, amelyek jelentéstartalmában eleve benne foglaltatik a többség fogalma, például: *lakosság, erdő, nép, személyzet, gulya*, (3) az elvont, általános fogalmat kifejező főnevek, például: *létezés, élet, növekedés, fejlődés, elmúlás, négyszögletűség, fertőzőitűség, rabság, szabadság, boldogság, becsület, jóság, harag, stressz, egészség, düh, siketség, vakság, matematika, fizika*, (4) az egyetlennek ismert vagy tekintett dolgok nevei, például *világ, földkerekség, földközép, Dózsa György, Egyenlítő, Európa, Magyarország, Debrecen*, és (5) azok a szavak, amelyek jól körülrajzolható határokkal nem rendelkező természeti jelenségekre, természeti képződményre utalnak, például *füst, köd, hó, por, levegő* (a *ködfolt, füstjel* már más, azoknak vannak érzékelhető határaik, és a *folt, a jel* már eleve olyan szavak, amelyek túrik, sőt szívesen veszik a többes számot) (a *singulare tantumokról* részletesebben l. H. Varga 2012a).

6.3.2. Plurale tantumok

Klasszikus értelemben azokat a lexémákat tekintjük plurale tantumnak, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen az adott nyelvben, például: *elei* → **elő*, *léptei* → **lép(e)t*, *skacok* → **skac*, *üzelmek* → **üzel(e)m*, *törtétek* → **történt*, *javak* → **jó*, *gázművek* → **gázmű*. Ha ezekhez a lexémákhoz rokon jelentésű szavakat keresünk, azt tapasztaljuk, hogy a szinonim lexémákból létre lehet hozni – a nekik mindenben megfelelő – egyes számú nominatívusi szóalakokat, például: *elei* ~ *ősei* → sg. *ős*, *léptek* ~ *lépések* → sg. *lépés*, *üzelmek* ~ *ügyek* → sg. *ügy*, *naturáliák* ~ *természetbeli járandóságok* → sg. *járandóság*, *skacok* ~ *fiúk* → sg. *fiú*, *gázművek* ~ *gázszolgáltatók* → *gázszolgáltató*, *törtétek* ~ *esetek* → sg. *eset*. E példák jól igazolják, hogy a nyelv – kikerülendő a hiányzó alakot, a „lyuk”-at – mégiscsak meg tudja valósítani a feladatot: a hiányzó egyes számú alakokat egyéb eszközökkel, például más lexémával juttatja kifejezésre. A rokon jelentésű párhuzamok meggyőzően mutatják, hogy az *elei*, *léptek*, *skacok* lexémák esetén nem a mögöttük meghúzódó fogalom/jelentés gátolja az őket jelző lexéma egyes számba kerülését (vö. Papp 1975: 189). Ez is azt a feltételezést látszik igazolni, miszerint a nyelvtani kategóriák nem tartalmi-jelentésbeli, nem is logikai kategóriák, hanem a nyelv belső rendszeréből kiszakított egységek (a plurale tantumok lehetséges csoportosítását részletesebben l. H. Varga 2012b).

6.4. Egészen kivételes, nagyon szabálytalan (ún. szuppletív) alakok

A szuppletív alakok a lehető legnagyobb mértékű morfofonológiai szabálytalanságot mutatják. Ezek – mintegy kifogyva saját alakjaikból – más forrásból kénytelenek kiegészíteni alaksorukat. Ilyen esetekben a két alak nyelvtörténetileg rendszerint két különböző, önálló, de hasonló jelentésű szó, amelyek közül egy idő után az egyiknek csak bizonyos (pl. a jelen idejű vagy egyes számú) alakjait kezdik használni, a másiknak meg más (pl. a múlt idejű vagy többes számú) alakjait, és a kettő idővel összekapcsolódik a beszélők tudatában, összefüggő paradigmásort képez. A szuppletívizmushoz tehát az kell, hogy a két hiányos ragozású szó kiegészítő (komplementer) viszonyban legyenek egymással: ami az egyiknek hiányzik, pont az legyen meg a másiknak.

A természetes nyelvekben különböző számban fordulnak elő szuppletív alakok. A magyarban szuppletív (névszói) alakok például a *sok* számnév közép- és felsőfoka: *több*, *legtöbb* (**sokabb*), az *egy* és a *két/kettő* számnév sorszámnevi alakjai: *első* (**egyedik*), *második* (**kettedik*) (más alakokban viszont szabályos, például *tizenegyedik*, *tizenkettedik*).

7. „Szabályosság ~ szabálytalanság” az igei paradigmában

7.1. Erősen produktív, „szabályos”-nak tekinthető paradigmák

7.1.1. Az alanyi ragozású igei paradigma kijelentő módban, jelen időben

A szabályosnak tekintett igeik (pl. *tanul*, *pihen*, *köszön*) paradigmájától (a) az ikes igeik, (b) az *s*, *sz*, *z* és *dz* végű igeik, illetőleg (c) az *-ít* végű és a két mássalhangzóra végződő igeik mutatnak több-kevesebb (szabályba foglalható) eltérést: az ikes igeiknek (ma már csak) az egyes számú alakjai, a szibilánsokra végződő igeik egyes számú 2. személyű alakjai mutatnak eltérést a szabályos paradigmától, az *-ít* végű és a két mássalhangzóra (-CC) végződő igeikhez járuló igei személyragok pedig – eltérően az alapparadigmától – minden személyben (E/2., T/2–3. is) előhangzóval kapcsolódnak a tőhöz:

	tanul	pihen	köszön	eszik	mos	segít
én	<i>tanul-ok</i>	<i>pihen-ek</i>	<i>köszön-ök</i>	<i>esz-em</i>	<i>mos-ok</i>	<i>segít-ek</i>
te	<i>tanul-sz</i>	<i>pihen-sz</i>	<i>köszön-sz</i>	<i>esz-el</i>	<i>mos-ol</i>	<i>segít-esz</i>
ő	<i>tanul-0</i>	<i>pihen-0</i>	<i>köszön-0</i>	<i>esz-ik</i>	<i>mos-0</i>	<i>segít-0</i>
mi	<i>tanul-unk</i>	<i>pihen-ünk</i>	<i>köszön-ünk</i>	<i>esz-ünk</i>	<i>mos-unk</i>	<i>segít-ünk</i>
ti	<i>tanul-tok</i>	<i>pihen-tek</i>	<i>köszön-tök</i>	<i>esz-tek</i>	<i>mos-tok</i>	<i>segít-etek</i>
ők	<i>tanul-nak</i>	<i>pihen-nek</i>	<i>köszön-nek</i>	<i>esz-nek</i>	<i>mos-nak</i>	<i>segít-enek</i>

7.1.2. A tárgyas ragozású igei paradigma kijelentő módban, jelen időben

A szabályosnak tekintett igeik (pl. *vár; kér; köszön*) paradigmájától szabályosan eltér az *s*-re, *sz*-re, *z*-re és *dz*-re végződő igeik paradigmája: a *j*-vel kezdődő személyragok (*-ja, -jUk, -játok, -ják*) – az érvényben lévő morfofonológiai szabályoknak megfelelően – hasonulnak a sziszegő véghangokhoz (ez a folyamat a mély hangrendű igeik esetében négy [E/3, T/1., 2., 3.], míg a magas hangrendű csoportban csak egyetlen szóalakot [T/1.] érint):

	vár	kér	köszön	mos	visz	főz
(én)	<i>vár-om</i>	<i>kér-em</i>	<i>köszön-öm</i>	<i>mos-om</i>	<i>visz-em</i>	<i>főz-öm</i>
(te)	<i>vár-od</i>	<i>kér-ed</i>	<i>köszön-öd</i>	<i>mos-od</i>	<i>visz-ed</i>	<i>főz-öd</i>
(ő)	<i>vár-ja</i>	<i>kér-i</i>	<i>köszön-i</i>	<i>mos-sa</i>	<i>visz-i</i>	<i>főz-i</i>
(mi)	<i>vár-juk</i>	<i>kér-jük</i>	<i>köszön-jük</i>	<i>mos-suk</i>	<i>visz-szük</i>	<i>főz-zük</i>
(ti)	<i>vár-játok</i>	<i>kér-itek</i>	<i>köszön-itek</i>	<i>mos-sátok</i>	<i>visz-itek</i>	<i>főz-itek</i>
(ők)	<i>vár-ják</i>	<i>kér-ik</i>	<i>köszön-ik</i>	<i>mos-sák</i>	<i>visz-ik</i>	<i>főz-ik</i>

7.2. Korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabályszerűségeikkel).

7.2.1. A felszólító mód paradigmája

A felszólító mód jelének leggyakrabban előforduló (szabályosnak tekintett) alakváltozata a *-j* (pl. *vár-j, kér-j, köszön-j*), amely nagy morfológiai változatosságot mutat: meglehetősen sok alakváltozatával találkozunk a különféle szóalakokban, például: **-jj:** *jő-jj; -s:* *olvas-s, fes-s, tanít-s, tölt-s; -ss:* *muta-ss, szere-ss; -sz:* *játsz-sz, fejtész-sz; -z:* *főz-z; -dz:* *edz-dz; -gy:* *e-gy-él, te-gy-étek; -ggy:* *hi-ggy; -0:* *néz-0-d, ír-0-d;* módjel nélküli alakok: *gyere, gyertek, gyerünk.*³

Ezek a jelváltozatok jóval alacsonyabb típusgyakoriságot mutatnak a természetes szövegekben (ezt igazolja Borsos 2011 is). Magyar mint idegen nyelvtanári tapasztalataim is igazolják, hogy a kisebb típusgyakorisággal rendelkező (szabálytalanabb) allomorfofok elsajátítása nehézséget jelent(het) a nyelvtanulók számára. Igaza van Borsosnak abban is, hogy „a nyelvtanulók számára elsősorban azok az igeik jelenthetnek problémát a felszólító módban, amelyek esetében nemcsak alacsony típusgyakorisággal, azaz ritkán használt allomorffal találkozunk, hanem ez együtt jár az adott alak alacsony példánygyakoriságával is. Ilyenek például az *-st* és *-szt* végű igeik” (vö. Borsos 2011). A nyelvtanuló a különböző morfológiai megoldások mögött nehezen fedezi fel az azonos jelentést, a különböző alakok közti szemantikai asszociációk nehezen jönnek létre az elméjében. További nehézséget jelent az is, hogy a magyarban felszólító módot használunk olyan szerkezetekben is (az ún. konjunktívuszi mellékmondatokban), amelyekben a nyelvtanuló – anyanyelvi tapasztalatai alapján – nem alkalmazná a felszólító/kötő módot.

7.2.2. Az igeik múlt ideje E/3-ban

A múlt idő jelét néhány ige kétféleképpen is felveheti: előhangzóval (*-Vtt*) vagy előhangzó nélkül (*-t*). Előfordul, hogy az alakváltozatok jelentése között nincs lényeges különbség, a kétféle alakváltozat jobbára csak területi (nyelvjárási) elkülönülést jelez, például: *állt ~ állott, eltört ~ eltörött, kifolyt ~ kifolyott, hullt ~ hullott, szólt ~ szólott, szállt ~ szállott*. A két alakot persze nem lehet minden esetben tetszés szerint cserélgetni: „nevetségesen hatna, ha azt mondanánk, hogy [...] 1914-ben *kitörött* a világháború vagy hogy valakiben *felforrott* a méreg” (Lőrincze 1956: 184). Mindez a kérdés bonyolultságát jelzi. Az is előfordulhat, hogy a múlt idő jelének alakváltozatai az egyes számú 3. személyben jelentésbeli különbségekhez (szóalakhasadáshoz) vezethetnek, például: *ragadt* (vhová, tárgy nélkül) ~ *ragadt* (botot, fegyvert), *tévedt* (vhová) ~ *tévedett* (a helyessel kapcsolatos állásfoglalása), *támadt* (keletkezett: szél, ötlet) ~ *támadott* (cselekvés) (vö. Elekfi 1998: 306).

³ Ezek az alakok a felszólítás eredeti, módjel nélküli alakjaira vezethetők vissza, és csak ebben a három személyben léteznek, vö. E. Abaffy 1991: 106, 111–2.

7.3. Nagyobb mértékben szabálytalan formák

Az igeragozás teljes rendszere (igeidő, igemód, egyes és többes szám három-három személye, határozott és határozatlan ragozás) nem minden igealakban található meg. Jelentése és mondatbeli kapcsolódása folytán nem egy igeének hiányzik némely ragozási alakja, például valamelyik ideje, többes száma, illetve vannak olyan igeik is, amelyek csak bizonyos személyekben használatosak.

7.3.1. Hiányos a ragozási paradigmájuk az *ízlik*, *csuklik*, *rémlik*, *bűzlik*, *hírlik* stb. – rendhagyó alaktani csoportot alkotó – igeeknek is (számuk kb. 50), amelyeknek a felszólító módjával van baj: „Egyfelől az *-ik* ragot megelőző tőhöz közvetlenül nem illeszthető a felszólítómódjel, mert az oroszul formált szótagzárlatot ad, pl. **csukljon*, **kötljön*, **hámljon*, másfelől az anyanyelvi intuíció berzenkedik a fonotaktikailag hasonló esetekben működő magánhangzó-betoldásos felszólító módú alakjuk ellen, például *rablok* – *raboljon*, de *csuklom* – *?csukoljon*, *hámlok* – *?hámoljon*, pedig ezek az alakok fonotaktikailag lehetségesek, hiszen van *zsákoljon*, *gátoljon*, *rámoljon*” (Szépe–Gerstner–Szende 2004: 362–3), csakhogy ez utóbbi példák tranzitív igeik: a magánhangzó-betoldásos tő pedig intranzitív ragozási paradigmában nem, csak tranzitív igeik esetén használható (vö. pl. az intranzitív *porlik* és a tranzitív *porol* igeik feltételes és felszólító módú alakjait: *porol*: *porolna*, *poroljon*; *porlik*: *porlana*, **poroljon*/**poroljék*). A „berzenkedés”-nek persze funkcionális-szemantikai oka is lehet: a *csuklik* típusú igeik mediális jellege miatt a felszólító módú alak létrehozása talán felesleges is, bár konjunktívuszi mondatokban azért, jobb híján használjuk, például: *Azt kívánom, hogy ne csukoljak soha többé*.

7.3.2. Hiányos ragozásúak (általában csak egyes és többes számú harmadik személyű alakkal rendelkeznek) azok a mediális igeik is, amelyek természeti jelenségekkel kapcsolatos történéseket neveznek meg (pl. *pirkad*, *árad*, *zuhog*, *havazik*), illetve állapotváltozást vagy hangadást fejeznek ki (pl. *fáj*, *nyilallik*, *szagat*, *hasogat*, *ízlik*, *dagad*, *erjed*, *gömbölyödik*, *fogzik*; *serceg*, *rotyog*, *fröcsög*). Irodalmi, illetve metaforikus használatban persze a hiányos ragozású igeik paradigmája is kiegészülhet, például: *Vidám hajnalra virradok...* (ÉrtSz.), *fájok*, *tehát vagyok*, *Kinek fájok én?* (Ady).

7.3.3. Segédigék

- A *szokik* segédigének a köznyelvben csak a múlt idejű paradigmája teljes mind kijelentő, mind feltételes módban (*szoktam főzni*, *szoktál főzni* / *ha szoktam volna főzni*, *ha szoktál volna főzni* stb.), a jelen idejű hiányzik (a szokás ugyanis egy múltbeli folyamatnak az eredménye). Vannak nyelvjárások, amelyek e funkcióban jelen időben is ragozzák, gyakran iktelesen, például: *szokok találkozni*, *szok adni*.
- Az analitikus jövő idő létrehozásában szerepet játszó *fog* segédigének éppen a múlt idejű alakjai hiányoznak, csak jelen időben ragozhatjuk.
- A *tetszik* segédige használatához sajátos pragmatikai jelentés kapcsolódik (a főnévi igenévvél együtt az udvarias magázó forma előállításában van szerepe) jelen és múlt időben mindhárom módban, de csak harmadik személyben használatos: *tetszik*, *tetszenek*; *tetszett*, *tetszetek*; *tetsék*, *tessenek*. Sem a *szokott*, sem a *tetszik* segédigéknek nincsenek jövő idejű alakjai: feltételezhetően a kettős segédige-használat nagyon komplikálttá tenné a létrejövő igei szerkezetet, ezért nem használunk ilyeneket, például: **meg fog tetszeni mondani*, **mindig meg fogom szokni tanulni a leckét*. E segédigék igenévi alakjait sem használjuk.
- A *szabad* melléknév – toldalékolási paradigmaváltással – igei toldalékokat (mód- és időjeleket) kaphat. Ez akkor következik be, „amennyiben – szemantikai szerepe szerint – modális aspektussal egészíti ki a mondat igei csoportját (*szabadna [megkérdezni]*, *szabadjon [megjegyznem]*”, Szépe–Gerstner–Szende 2004: 359). Az igei jelentésű *szabad* hiányos paradigmával rendelkezik, mindig csak egyes számú 3. személyben állhat: *szabad megfogni*, *szabadjon kérdezni valamit*, *szabadna kérni*, *nem szabadott odamenni*, de nincs **(én) szabadok*, **(mi) szabadunk*, **(ők) szabadjanak*. Nádasdy szerint a *szabad* ige „egyetlen igazi rendhagyósága, hogy nincs infinitívusza, azaz a *szabadni* alak sohasem használatos: **Ha meghozzák a dohányzásellenes törvényt, nem fog szabadni dohányozni a büfében?*” (2003a: 209–210).

7.4. Egészen kivételes, nagyon szabálytalan (ún. szuppletív) igealakok

7.4.1. *van* ~ *lesz*

A sok funkcióval rendelkező *van* (1. létezés, 2. létezés részelő jelentéssel, 3. létezés határozói bővítőmennyel, 4. segédige, 5. birtoklásige, 6. létige állapotot kifejező passzív szerkezet tagjaként [„*lenni* + *-va*, *-ve*” szerkezet]) (vö. H. Varga 2010) teljes alaksora két többől, a *van* és a *lesz* igék tövéből alkotható meg, mert önmagában a *van* ige tövváltozataiból (*van-*, *vagy-*, *vol-*, *val-*) nem hozható létre az összes igealak, például nem alkotható meg a felszólító módú (*legyek*, *légy*, *legyen* stb.), a feltételes módú jelen és múlt idejű (*lennék*, *lennél*, *lenne* stb. / *lettem volna*, *lettél volna*, *lett volna* stb.), valamint a beszéddidot követő (jövő) időre vonatkozó (*leszek*, *leszel*, *lesz* stb.) formák és a főnévi ige-névi alak sem (a *vanni* csak tekintethatározóként érvényes alak, pl.: *Vanni van*, *de kevés*). A hiányzó alakokat a *lesz-* és a *le-* töldalékolásával állítjuk elő. Az alakkiegészülés így teszi lehetővé a létige teljes paradigmájának a kialakulását. Az összetett jövő idejű formát a sztenderdben nemigen használjuk (a **lenni fog-* + általános személyrag: **lenni fogok*, **lenni fogsz* stb.): a hiányt a *lesz-* tö jelen idejű, alanyi ragozású alakjaival pótoljuk: *lesz-ek*, *lesz-el*, *lesz-0* stb. A létige rendhagyó viselkedését mutatja az is, hogy a szabályos tagadószós szerkezetek mellett (*nem vagyok* / *nem voltam* / *nem leszek*; *nem vagy* / *nem voltál* / *nem leszel* stb.) önálló tagadóigeszerű eleme is van a kijelentő módú, jelen idejű harmadik személyű alakokban: *nincs/nincsenek*, *sincs/sincsenek*. Ezeket az „önálló tagadó igéket” hiányos ragozású igéként említi a szakirodalom (a ragozási sorból ti. hiányoznak az első és második személyű formák: **nincsek*, **nincsel*, **nincsünk*, **nincstek*) (vö. Keszler 2000: 120).

	Kijelentő mód			Feltételes mód		Felszólító	
	Jelen		Múlt	Jövő	Jelen	Múlt	Jelen
E/1.	<i>vagy-ok</i>		<i>vol-t-am</i> <i>le-tt-em</i>	<i>lesz-ek</i>	<i>vol-nék</i> <i>le-nné-k</i>	<i>le-tt-em</i> <i>volna</i>	<i>le-gy-ek</i>
E/2.	<i>vagy-0</i>		<i>vol-t-ál</i> <i>le-tt-él</i>	<i>lesz-el</i>	<i>vol-ná-l</i> <i>le-nné-l</i>	<i>le-tt-él volna</i>	<i>le-gy-él</i> <i>lé-gy-0</i>
E/3.	<i>van-0</i> (főige)	0 (kopula)	<i>vol-t-0</i> <i>le-tt-0</i>	<i>lesz-0</i>	<i>vol-na-0</i> <i>le-nne-0</i>	<i>le-tt-0 volna</i>	<i>le-gy-en</i>
T/1.	<i>vagy-unk</i>		<i>vol-t-unk</i> <i>le-tt-ünk</i>	<i>lesz-ünk</i>	<i>vol-ná-nk</i> <i>le-nné-nk</i>	<i>le-tt-ünk</i> <i>volna</i>	<i>le-gy-ünk</i>
T/2.	<i>vagy-tok</i>		<i>vol-t-atok</i> <i>le-tt-etek</i>	<i>lesz-tek</i>	<i>vol-ná-tok</i> <i>le-nné-tek</i>	<i>le-tt-etek</i> <i>volna</i>	<i>le-gy-etek</i>
T/3.	<i>van-nak</i> (főige)	0 (kopula)	<i>vol-t-ak</i> <i>le-tt-ek</i>	<i>lesz-nek</i>	<i>vol-ná-nak</i> <i>le-nné-nek</i>	<i>le-tt-ek volna</i>	<i>le-gy-enek</i>

(A táblázat Keszler 2000: 120 alapján készült)

A két igető és alternánsai hol egymást kiegészítve, hol egymás mellett párhuzamosan jelennek meg. A párhuzamos alakok között általában van jelentés- és funkcióbeli különbség. Ez olykor csak árnyalatnyi, például a feltételes mód jelen időben *volnék* ~ *lennék*: az előbbinek talán erőteljesebb a jelen időre, az utóbbinak a jövő időre történő vonatkozása (vö. Keszler 2000: 119). A múlt idejű párhuzamos alakok között már erősebb funkcióbeli különbség érezhető: a *Tanár lettem* ~ *Tanár voltam* mondatokban a két kopula közül az előbbi a *válik* igével rokon jelentésben használatos. „Ha az eredet- vagy az eredményhatározó is megjelenik a mondatban, akkor a grammatikai funkció különbsége is jól megfigyelhető: *matematikussá lettem*/**voltam*; *matematikus lett*/**volt belőlem* – a *lettem*, *lett* ezekben a szerkezetekben nem kopula, hanem alapszófajú szó: ige” (Keszler 2000: 119–20).

7.4.2. A *jön* ige felszólító módja: *gyere* (a szabályos *jöjj* helyett)

A *gyere* csak egyes szám 2., valamint többes szám 1. (*gyerünk!*) és 2. személyben (*gyertek*) használatos a *jön* ige szabályos, irodalmi hatású *jöjj* felszólító módja helyett. Az etimológiai szótár adatai szerint a *gyere* valószínűleg ősi, módjel nélküli alak. Az alakváltozatok közül feltehetőleg a *j-s* kezdetűek (*jer, jere ~ jertek*) az eredetibbek. A *j ~ gy* változásra vö. *jég ~ N. gyég, jön ~ N. gyön* (vö. TESz 1: 1127–8). Egyéb nyelvjárási példák még: *borjú ~ borgyu*. A *gyere, gyerünk, gyertek* igealakokat – a produktív paradigmáktól való elszigetelődésük miatt – a legújabb szakirodalom (pl. Keszler 2000) sajátos átmenetként kezeli az ige és a mondatszó szófaji kategóriája között.

7.4.3. A *megy* ige 2. személyű felszólító módú alakjai helyett (*menj!*, *menjetek!*) bizalmas, népies beszédben gyakori az *eredj* (népies *eridj!*, tájnyelvi *ergye!*) / *eredjetek!* (*eridjetek!*) (az *ered* igéből) (minderről részletesebben vö. H. Varga 2012c).

8. Záró gondolatok

A nyelvtudomány és a nyelvoktatás kapcsolatát vizsgáló szerzők véleménye megoszlik arról, hogy egy-egy nyelvészeti irányzat eredményei közvetlenül átültethetők-e a nyelvtanítás elméletébe és gyakorlatába, képesek-e megtermékenyítő hatást gyakorolni a nyelvtanítás módszereire, a tanterv-, illetve a tananyagkészítés folyamataira. Gombocz már 1931-ben leírta a következő mondatot: „A nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is” (1931: 221). Ezt az állítást a kognitív-funkcionális nyelvészet képviselői igyekeznek megerősíteni, amennyiben nagy jelentőséget tulajdonítanak elméleti megállapításaik nyelvoktatásban való alkalmazhatóságának az eredményes(ebb) nyelvtanulás érdekében. „Ronald Langacker például saját elméletének fontos empirikus próbakövet látja abban, mennyire tud hozzájárulni a kognitív nyelvtan az eredményesebb idegennyelv-tanuláshoz” (Langacker 2008: 66, Borsos 2011 alapján). Langacker arra is rámutat (2008), hogy a nyelvtanárrok – a kognitív nyelvészet eredményeit felhasználó tananyagok birtokában – komolyabb kognitív nyelvészeti ismeretek nélkül is ki tudják aknázni az elméletben rejlő lehetőségeket, míg a nyelvtanulók az elmélettel való közvetlen találkozás nélkül is profitálhatnak abból (vö. Borsos 2011).

A gyakorisági adatok elsősorban a tananyagkészítőket segít(het)ik a tanítási anyag helyes sorrendiségének kialakításában. A prototípuselvet figyelembe véve a tanítást érdemes a kategóriák központi, produktív mintát adó tagjaival kezdeni. E tipikus formákat a tanítás folyamatában megfelelő gyakorisággal használva lehetőséget adunk a nyelvtanulóknak arra, hogy az adott sémát analógiás úton más elemekre is kiterjessze, valamint megismerje a mintázaton belüli viszonyokat (Bybee 2008: 224–5, Borsos 2011 alapján). Csak ezután érdemes áttérni a kivételekre, rendhagyó formákra. Ezek elsajátítása valóban nagy kihívást jelent mind az anyanyelvét tanuló kisgyerek, mind a nyelvtanuló számára, ezért „A természetes szövegekben kisebb gyakoriságot mutató (és emiatt nehezebben elsajátítható) alakokat célszerűbb nagyobb súllyal szerepeltetni a nyelvórai inputban, míg a nagy példánygyakoriságú formák reprezentációja a természetesnél alacsonyabb lehet, mivel a természetes nyelvhasználatban a gyakori formák gyakorisága jóval nagyobb, mint amekkora eredményes elsajátításukhoz szükséges” (Borsos 2011).

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra 2006. Analógia és asszociáció. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 79–82.
- Borsos Levente 2011. Kognitív nyelvészet és idegennyelv-oktatás: A használatközpontú nyelvtan és a magyar igemódok tanítása külföldieknek. In: Parapatics Andrea (főszerk.): *Féltűn 7. A hetedik Féltűn konferencia kiadványa*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11>.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Bybee, Joan 2006. From usage to grammar: the mind's respond to repetition. *Language* 82: 711–33.
- Bybee, Joan 2007. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford University Press, Oxford.

⁴ Érdekes, hogy a többes számú első személyű *gyerünk* (rég. *jerünk*) a *Menjünk!* jelentését vette fel.

- Bybee, Joan 2008. Usage-based grammar and Second Language Acquisition. In: Robinson–Ellis (eds.) 2008: 216–36.
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 305–17.
- Forró Orsolya 2010. *Hangtan II.* (kéziratossal jegyzet).
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. *Magyar Szemle* 13: 218–21.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2002. A Mai Magyar Nyelvi Tanszék jelene és jövője. In: Keszler Borbála – Kiss Róbert Richárd (szerk.): *Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék*. ELTE BTK, Budapest, 19–25.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 137–64.
- Ladányi Mária 1998. Szabálykövető és szabályszegő kreativitás a szóképzésben: nem uzuális szavak a beszélt és a költői nyelvben. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 344–52.
- Ladányi, Mária 2000. Productivity, creativity and analogy in word formation: derivational innovations in Hungarian poetic language. In: Alberti, Gábor – Kenesei, István (eds.): *Papers from the Pécs Conference. Approaches to Hungarian 7*. JATEPress, Szeged, 73–90.
- Ladányi Mária 2001. Szempontok a morfológiai produktivás megállapításához. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, 232–46.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 2008. Cognitive Grammar as a basis for language instruction. In: Robinson, Peter–Ellis, Nick C. (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics and Second language Acquisition*. Routledge, New York–London, 66–88.
- Lőrincze Lajos 1956. Össze ne tévessze! In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelő. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 181–6*.
- D. Máta Mária 1994. *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2003. *Izlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetéről 1990–2002*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2003a. Szabadna, kérem? In: Nádasdy 2003: 206–10.
- Nádasdy Ádám 2003b. Egy mancsista vallomása. In: Nádasdy 2003: 254–7.
- Nádasdy Ádám 2008. *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről 2003–2007*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2008a. A szuppletvizmus. In: Nádasdy 2008: 133–6.
- Nádasdy Ádám 2008b. Rendhagyó, mert rendes. In: Nádasdy 2008: 297–300.
- Nádasdy Ádám 2008c. Kivétel erősíti a szabályt. In: Nádasdy 2008: 142–5.
- Papp Ferenc 1975. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 951–1020.
- Szépe Judit – Gerstner Károly – Szende Tamás 2004. *Csuklik, kotlik, hámlik*. Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelzéséről. *Magyar Nyelv* 100: 358–67.
- Szinnyei József 1935. *A magyar nyelv*. Második kiadás. Kincses-tár. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 537–66.
- TESz 1. = Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Első kötet. A–GY. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. Varga Márta 2010. Hány van van? (A van funkciói) *THL2 A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture) 1–2: 186–93.
- H. Varga Márta 2012a. A singulare tantumról a számjelölés kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–56.
- H. Varga Márta 2012b. A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei. A plurale tantumok. *Magyar Nyelvőr* 136: 88–96.
- H. Varga Márta 2012c. A nyitótövekről. *Magyar Nyelv* 108: 72–84.
- H. Varga Márta 2012d. Alakkiegészülés (szuppletvizmus) a magyarban. *THL2 A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture). 1–2: 5–14.
- Zemskaja, E. A. 1992. *Slovoobrazovanije kak dejatel'nost'*. Nauka, Moszkva.

H. Varga Márta

egyetemi docens
KRE Magyar Nyelvtudományi
Tanszék

SUMMARY

*H. Varga, Márta***The meaning of regularity vs. irregularity in morphology**

This paper discusses the interpretation of regularity vs. irregularity and the classification of irregular forms, and seeks answer to the question of what the actual difference is between forms or constructions regarded as “regular” and those regarded as “irregular”, primarily in a morphological perspective. Forms that differ from those regarded as regular are usually not uniformly irregular. All nominal and verbal paradigms have idealised (proto)typical implementations. But paradigms tend to include better and less well formed cells, hence being a category member is a gradual matter: prototypical and non-prototypical items can be arranged along a hypothetical scale between “regular” forms representing a productive pattern at one end of the scale and totally irregular, very idiosyncratic (suppletive) forms at the other end, with other forms exhibiting more or less irregularity located in between.

Keywords: regularity, irregularity, suppletive forms, generation, access, degrees of irregularity, hypothetical scale.

Beszédtervezési és önellenőrzési folyamatok kilencéves gyermekeknél**Bevezetés**

A beszéd aktuális kivitelezésével egy időben a beszélő már a közlés folytatásán gondolkodik, illetve a gondolatok nyelvi átalakítását végzi. Ezzel párhuzamosan továbbá a beszélő folyamatosan ellenőrzi a létrehozott közlést a rejtett és a felszíni önmonitorozás segítségével, és ha szükséges, elvégzi a korrekciót is. Mindezeket a bonyolult folyamatokat egy időben kell tehát működtetni a beszéd létrehozásakor (Levelt 1989). Az összetett működésekből adódó jelenségek a közlésben a megakadásjelenségek, amelyek ezekre a rejtett folyamatokra világítanak rá (vö. pl. Goldman-Eisler 1968; Fromkin 1973; Postma et al. 1990; Fox Tree–Clark 1997; Hokkanen 2001; Shriberg 2001; Pouplier–Hardcastle 2005).

A megakadásjelenségek többféleképpen csoportosíthatók, például aszerint, hogy valamilyen tervezésbeli bizonytalanságra utalnak, avagy a felszíni szerkezetben valamilyen hiba keletkezett az önmonitorozás és/vagy a hibajavítás nem tökéletes működése miatt (Postma et al. 1990; Blackmer–Mitton 1991; Gósy 2002, 2008).

A bizonytalanságból adódó jelenségek a következők: néma és kitöltött szünet (szóhatáron vagy szón belül), ismétlés, töltelékszó, nyújtás, újraindítás. A néma szünet levegővételt biztosító funkciója mellett segíti az értelmi tagolást. A jelkimaradás megakadásjelenség is lehet, amennyiben a beszédtervezés és -kivitelezés diszharmonijából adódik – például a kevésbé megjósolható szavak előtt a lexikális válogatás során (Goldman-Eisler 1968; Gósy 2000). A felszíni szerkezet alapján azonban meglehetősen nehéz elkülöníteni, hogy a beszélő milyen célból tartott szünetet, ezért a tanulmányok nagy része a megakadásjelenségek vizsgálatokor nem tér ki a néma szünetek elemzésére.

A kitöltött szünet vagy hezitálás számos funkciót tölt be a beszédben a tervezési, önellenőrzési, hibajavítási folyamatokhoz biztosít időt, jelezhet beszédszándékot is; realizációja és időtartama nagy variabilitást mutat nyelv, életkor és funkció szerint is (vö. pl. Mahl 1956; Maclay–Osgood 1959; Levelt 1989; Duez 1982; Christenfeld 1996; Clark–Fox–Tree 2002; Ward 2000; Shillcock et al. 2001; Shriberg 2001; Corley–Stewart 2008; Watanabe et. al 2008; Horváth 2010a).

A nemzetközi szakirodalom nem egységes a terminusokat tekintve, néhány kutató ugyanis a kitöltött szünetek kategóriába sorolja azt a jelenséget, amikor a beszélő nyelvspecifikus hangoztatja a bizonytalanság alatt, és azt is, amikor lexikai elemeket produkál (Glücksmanová 2008;